

Убайдулла Уватов,
проф., т.ф.д.
Имом Термизий халқаро илмий-
тадқиқот маркази директори

ИМОМ АБУ МАНСУР АЛ-МОТУРИДИЙ ВА УНИНГ ТАЪЛИМОТИ ҲАҚИДА

Юртимиздан чиққан буюк аллома имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг ҳаёти ва илмий фаолияти ҳақида ёзган тарихчилар, минг афсуски, ўз асарларида унинг ҳаёти ҳақида жуда кам маълумотларни келтирганлар. Мана шу мухтасар битикларга таяниб айтиш мумкинки, унинг тўлиқ исми Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Маҳмуд Абу Мансур ал-Мотуридий ас-Самарқандий бўлиб, аксар манбаларда 870 милодий (256 ҳижрий, унинг туғилган йили ҳақида бошқа саналар ҳам келтирилади) йилда Самарқанднинг Мотурид деган маҳалласида таваллуд топган. Даставвал ўз отасидан турли илмлардан сабоқ олган, сўнгра Самарқанддаги Работи Ғозиён масжиди қошидаги мадрасада таҳсил олган. Абу Мансур ал-Мотуридий 944 милодий (333 ҳижрий) йилда вафот этиб, Самарқанднинг машҳур Чокардиза қабристонида дафн қилинган.

Алломанинг ҳаёти ҳақида ҳозирча мана шу маълумотларга эгамиз. Айни вақтда унинг таълимоти ҳақида кейинги асрларда яшаган олиму уламолар томонидан кўплаб маълумот-

лар ёзиб қолдирилганлигини ҳам катта мамнуният билан қайд этиш лозим.

Буюк ватандошимиз энг аввало, калом илми соҳасида том маънода тарихий ишлар қилган бўлиб, ўзига хос мактаб яратган ва бу мактаб унинг табаррук номи билан мотуридийна мактаби (йўналиши) деб аталади.

Қалом илмига таъриф берадиган бўлсак, бу илм диний ақидалар ва уларнинг усуллари ақлий далиллар ва исботлар асосида талқин қилиб, улардаги ҳар қандай шубҳали, бир томонлама қарашларга барҳам берадиган илмга айтилади. Калом илми билан шуғулланадиган олимларга мутакаллимлар дейилади.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридий яшаган тўққизинчи асрнинг иккинчи, ўнинчи асрнинг биринчи ярми исломий илмлар ва ғоялар гуркираб, тараққий қилган бўлиб, бу илм таркибий қисмларидан бирини ташкил қиладиган калом илми ҳам ўз тараққиёт босқичининг айни гуллаган даврига кирган эди. Айни вақтда барча илмлар қатори исломий илмларда ҳам хурфикрлилик — ўз нуқтаи-назари ва қарашла-

рини далил ва исботларга таяниб эмин-эркин ифода қилиш тенденцияси кучаяди. Бу ҳол ўз навбатида жаҳмийлар, қаромитлар, рофизийлар, муржиълар, қарромийлар ва бошқа ҳидоят йўлидан адашган оқим ва гуруҳларнинг пайдо бўлишига ҳам олиб келганди. Айниқса, бундан анча олдин пайдо бўлиб, кўпчилик ўлкалар каби Мовароуннаҳрни ҳам қамраб олган муътазила оқимининг хато қарашлари жамият аъзолари ўртасида хилма-хил зиддиятлар ва ихтилофларга сабаб бўлган эди.

Мана шундай шароитда аҳли сунна ва-л-жамоа (суннийлар) таълимотининг ғоялари ажойиб ютуқларга эришди. Тўққизинчи асрнинг охирларида сунний йўналишдаги имом Абу Мансур ал-Мотуридий Самарқандда, имом Абу-л-Ҳасан ал-Ашъарий Бағдодда ва имом Абу Жаъфар ат-Таҳовий Мисрда муътазила оқими тарафдорларининг асосий курули бўлиб келган ақл-идрокка асосланган ҳолда аҳли сунна ақидасини ҳимоя қилиб чиқдилар. Улар ўз нуқтаи назар ва қарашларини асослаш учун энг аввало ақлий далил ва исботларга таяниб, улкан ютуқларга эришдилар. Имом Абу Мансур ал-Мотуридий шу жараёнда, яъни сунний оқимидаги ҳанафийа мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа хазратлари таълимотининг нафақат толмас давомчиси, балки сунний йўналишдаги калом илмининг асосчиси сифатида шуҳрат қозонган. У, агар таъбир жоиз бўлса, аҳли сунна ва-л-жамоа ақидасининг ғалабасига ақл-идрок воситасида эришган буюк алломадир. Мавриди келганда, айтиш керакки, Имом ал-Мотуридийгача калом илми фақат нақлга (ривоят, ахборот) таяниб, ўз фикр-мулоҳазаларини билдирган. Имом ал-Мотуридий илгари сурган калом илмини кузатар эканмиз, у асосан иккита асосий манбага: ақл ва нақлга таяниб, иш тутганини, агар фикримизни аниқроқ айтадиган бўлсак, у ўз назариясини мана шу икки манба ўрталиғида (арабча тавассут) яратган. Бинобарин муборак ислом динимиз таълимотларида ҳам диний, ҳам дунёвий ишларда ўртача бўлишлик ғояси илга-

ри сурилган. Бу ўринда Қуръони Каримнинг «Бақара» сурасининг 143-оятдаги «Шунингдек (яъни ҳақ йўлга ҳидоят қилганимиз каби), Сизларни ўрта (адолатли) бир миллат қилдик», деган ибораларни келтириш ўринлидир. Халқ ўртасида кенг тарқалган «хайр ул-умур авсо-туҳо» («ҳар бир ишнинг ўртачаси яхшидур») деган пайғамбаримиз алайҳиссаломга мансуб азалий ҳикмат ҳам бежиз айтилмаган.

Имом Абу Мансур ал-Мотуридийнинг калом илмидаги бу ғоялари унинг бизгача етиб келган икки йирик асарида «Китоб ат-Тавҳийд» ва «Китоб Таъвийлот аҳл ас-сунна (бу асар «Таъвийлот ал-Қуръон» деб ҳам юритилади) батафсил баён қилинган. Умуман олганда, тарихий манбаларда зикр қилинишича, имом ал-Мотуридийнинг қаламига мансуб асарларнинг сони ўн бештага етади. Юқорида номлари келтирилган икки асаридан ташқари Имом ал-Мотуридийнинг илмий-маънавий меросида ўша даврда фаолият кўрсатиб, диннинг асл мазмун-моҳиятини нотўғри талқин қилиб, эътиқод, билиш (маърифат) масалаларида чалкаш ва хато қарашларга эга бўлган турли оқим ва гуруҳларга қарши раддиялар билдириш асосий ўринни эгаллайди. Аллома асарларининг номлари ҳам, уларнинг мазмун моҳиятини ифода этади. Масалан, «Китоб радд аъло-л-қаромита», «Китоб баён ваҳм ал-муътазила», «Китоб радд усул ал-хамса ли-Аби Муҳаммад ал-Боҳилий», «Китоб радд авоил ал-адиллат лил-Қаъбий», «Китоб радд ал-Имомат ли баъз равофиз» ва бошқа асарларни кўрсатиш мумкин. Лекин шу нарсани алоҳида таъкидлаш керакки, имом ал-Мотуридий ўз рақиблари билан мунозара қилиб, уларга раддия берганда, ҳар доим исломий одоб-ахлоқ қоидаларига риоя қилган ҳолда ғоятда андиша ва камтаринлик билан, айна вақтда ўз нуқтаи назарини собитқадамлик ва қатъият, изчил ҳимоя қилган тарзда олиб борган.

Тавассут (ўртасида бўлиш) ғояларни амалга ошириш учун ақл аҳкомларини ҳам, нақл аҳкомларини ҳам мукамал билишлик та-

лаб қилинган. Имом ал-Мотуридий мана шу талабларга тўлиқ жавоб берган, ақл ва нақлга асосланган ўз қарашларини ғоятда адолат юзасидан баён қилган. Ўзи илгари сурган ғояларга мана шу мезондан ёндошиб, фикрий (ғоявий) мустақилликка ҳам алоҳида эътибор берган, қандайдир бирор тоифа ёки оқимга оқиб кетиш ёки оз бўлсада, мутаассибликка берилиш каби иллатлардан узоқ бўлган.

Билиш (маърифат) назарияси калом илми билан шуғулланган олимларнинг ҳар доим ҳам диққат эътиборида бўлган. Лекин шу билан бирга алоҳида таъкидлаш жоизки, ушбу масала билан илмий асосда жиддий шуғулланганлардан бири Абу Мансур ал-Мотуридийдир. Унинг қаламига мансуб иккала йирик асар — «Китоб ал-Тавҳийд» ва «Таъвийлот аҳли ас-сунна»да ҳам дастлабки қисмлариданок билиш назариясига бағишланган. Айниқса буюк алломанинг «Китоб ат-Тавҳийд» асари калом илмидаги билиш назариясина бағишланган энг дастлабки манба бўлиб, ушбу масалани ғоятда нафис услубда ифода этади. Имом ал-Мотуридий таълимотига кўра билишнинг учта асосий манбаи бор: ҳиссий (сезги) аъзолар воситасида, нақл-ривоятлар воситасида ва ақл-идрок воситасида. Мавриди келганда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, имом ал-Мотуридийнинг билиш назариясида ақл-идрокнинг алоҳида ўрни бор.

Гарчанд, Имом ал-Мотуридий бир қатор исломий илмларда сезиларли муваффақиятлар қозонган бўлсада, лекин унинг ислом динининг равнақиға қўшган улкан ҳиссаси калом илми соҳасидаги таълимотидир. Чунончи, имом ал-Мотуридий ханафийя мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ҳазратлари асослаган назарияга таянган ҳолда барча амалларни — меъёрлар, эътиқодлар, қоидалар, фаолиятларни Аллоҳ яратади, лекин уларга муносабатни инсон ўз инон-ихтиёри билан амалга ошириш-лигиға ишорат қилади. Мана шу жараёнда инсоният учун имом ал-Мотуридийнинг «афъоли ихтиёрий» бўлишлиги, яъни «Инсонда

ирода эркинлиги мавжуд» деган фикри ғоятда долзарб аҳамият касб этади. Бу талқин, гарчанд барча ишлар Аллоҳ таоло томонидан муқаддар (тақдир) этилган бўлса-да, лекин инсоннинг баъзи ишларига соҳиби ихтиёрликни ҳам бергандир. Буюк аллома бундан қарийб ўн икки аср муқаддам илгари сурган бу тарздаги илғор ғоялар бир томондан инсоннинг ўз хатти-ҳаракатлари олдида масъуллиги ва эътиқодий жавобгарлигини оширса, иккинчи томондан инсон тафаккури, унинг ақл-идроки ва салоҳиятининг имкониятлари чексиз эканлигини кўрсатади. Алломанинг маънавий мероси билан танишар эканмиз, унда ҳаётий масалалар ҳам мукамал суръатда ўз аксини топганини кўрамиз. Жумладан, инсон ўз ҳаёти давомида турли хил имтиҳонлар ва синовларга дуч келишлиги табиий эканлиги, айнаи вақтда инсон ўз ақл-заковати ва ҳидоят йўлиға амал қилишлиги орқали ушбу синовлардан муваффақиятли ўтиш имкониятиға эға эканлиги ҳам таъкидланган. Имом ал-Мотуридийнинг ижодида, айниқса унинг билиш назариясига оид таълимотлари муҳим аҳамиятға эғадир, Масалан, Аллоҳнинг зоту сифатлари, унинг каломи Қуръони Каримни чуқур идрок этиш, оламнинг яратилиши, Аллоҳ ва инсон ўртасидаги муносабатлар, инсон фаолиятини белгиловчи омиллар каби масалалар тўғрисидаги алломанинг ўзига хос таълимотлари аниқ далиллар ва исботларға асосланганлиги билан ажралиб туради.

Имом ал-Мотуридий фаолиятида муборак ислом динининг ҳаётбахш ғояларининг софлиги, эътиқодий масалаларини бир томонлама ва хато талқин қилиб, залолатға ботган ҳар хил тоифалар ва оқимларға қарши кураш, Қуръони Карим ва ҳадиси шарифға таянган ҳолда асосли раддиялар бериш салмоқли ўринни эғаллайди. Шу боисдан алломанинг ўлмас таълимотлари бугунги кун учун ҳам катта амалий аҳамият касб этиб, ҳидоят йўлидан адашган баъзи бузғунчи гуруҳларни фош этишда муносиб ҳиссасини қўшиши шубҳасиздир.